

УДК 348:930.1(091)
DOI [https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i6\(41\).959](https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i6(41).959)

В. А. Санжаров
orcid.org/0000-0003-4075-8572
кандидат історичних наук,

старший викладач кафедри теоретико-правових дисциплін
Навчально-наукового інституту права Державного податкового університету

ОФОРМЛЕННЯ СИСТЕМИ ЦЕРКОВНОГО ПРАВА В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ У XII СТОЛІТТІ. ДЕКРЕТ ГРАЦІАНА

Постановка проблеми. Граціанів «*Decretum*» є як підсумком розвитку права християнської Церкви за перші одинадцять століть її існування, так і основою канонічної юриспруденції аж до двадцятого століття. Граціан цілком доречно розглядається як батько дисципліни канонічного права. У XIII та на початку XIV століть «Декрет» Граціана було збережено як першу частину «*Corpus iuris canonici*» («Корпусу канонічного права») [1, кол. 1–1424] разом із пізнішим декретним правом. Незважаючи на заміну «*Corpus iuris canonici*» «*Codex iuris canonici*» у 1917 р. (замінений, в свою чергу, новим «Кодексом» у 1983 р.), багато правових норм чинного католицького церковного права в основному ґрунтуються на текстах Граціанового «*Decretum*».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В науковій юридичній літературі існує стала традиція вивчення проблем канонічного права і його підґрунтя – «Декрету» Граціана. Ітоги його вивчення до 1984 р. підвів на Сьомому міжнародному конгресі з середньовічного канонічного права в Кембріджі С. Кюттнер [2, с. 3–26]. Нещодавно професор Єльського університету швед Андерс Вінрот виявив оригінальну початкову версію «Декрету», яка багато в чому відрізняється від остаточної, так званої «вульгатної» версії [3, с. 1–29; 4, с. 1–33]. Це дозволило поставити проблему стадіальності створення «Декрету» та еволюції методи та поглядів Граціана, переглянути уявлення, щодо використання джерел римського права тощо. «Декрет» Граціана розглядається як складова відродження права, юриспруденційного ренесансу в XII ст. [5, с. 1057–1064; 6, с. 338–353]. В XXI ст. вивченню біографії, творчості, рукописної традиції, безпосередньо тексту Граціана та окремих проблем, що він в собі містить присвячені роботи К. Пенінгтона, П. Ландау, Дж. Брандейджа, А. Вінрота, В. Хартманна, Е. де Леона, М. Айхбауер, А. Ларсон, К. Ларрінсара, С. Дюзіля та інших істориків канонічного права [7, с. 1111–1125].

Постановка завдання. Метою нашого дослідження є аналіз наявних даних, історіографічної традиції та сучасного стану уявлень щодо особистості Граціана – імені, походження, міста народження, освіти, приналежності до чорного чи то

білого духовенства, наукової кваліфікації, міста роботи та написання його творів, дати створення, безпосереднього походження окремих текстів, джерел запозичень і вивчення етапів композиції та закінчення тексту «Декрету», дати і місця смерті видатного каноніста.

Виклад основного матеріалу. Граціан цілком доречно розглядається як батько дисципліни канонічного права. Високорозвинений юридичний метод у «Декреті», а також його поетапна рецепція багатьох текстів римського права, робить дуже вірогідним висновок, що Граціан писав у Болоньї і що він був активним у цьому місті як викладач канонічного права. Про Граціана, як особистість, відомо небагато. Зазвичай його вважають ченцем-камальдолезцем у монастирі святих Фелікса і Набора в Болоньї, Джон Нунан поставив під сумнів монастирську приналежність Граціана, стверджуючи, що він був просто викладачем (магістром) [8, с. 145–172]. Визнані авторитети Стефан Кюттнер та Пітер Ландау, дотримувалися точки зору, що Граціан був одночасно і ченцем, і викладачем [9, с. 23–24]. В 2013 р. А. Вінрот, посилаючись на матеріали некрологів собору Сієни, висловив припущення, що в останні роки свого життя з 1143 по 1145 р. Граціан був єпископом К'юзі [10, с. 105–128], а викладацька кар'єра батька канонічного права була недовгою.

Європейська рецепція Граціана почалася ще до завершення другої редакції. «Декрет» був відомий у папській курії з понтифікату Целестина II (1143–1144); на нього посилається у своєму рішенні єпископ Сієни в 1150 р. [11, с. 89–107]. Перша редакція «Декрету», яка зараз відома в п'яти рукописах, засвідчує швидке поширення тексту за межами Італії. Загалом близько 160 рукописів Граціана можна віднести до XII ст. Європейське поширення «Декрету» Граціана почалося між 1150 і 1160 рр. і досягло своєї вершини приблизно в 1180 р. Декрет Граціана часто друкувався з XV ст. Існує 45 друкованих видань до 1501 р., і понад 150 після цієї дати. Найдавніше бездоганне видання з'явилося в Страсбурзі в 1471 р. Серед друкованих видань XVI ст. можна назвати перше критичне видання каноніста Антуана де Муші (Антоніуса Монхіацена Демохареса);

він розділив текст із зазначенням змісту розділів (*paratitla*). Видання каноніста Ле Конта (Конція), учня Кухаса і професора в Буржі, вперше з'явилося в 1570 р. і включило текст Демохара. Ле Конт зазначив апокриф природа багатьох розділів Граціана. Видання протестантського юриста Шарля Дюмулена (Молінея) було вперше надруковано в 1554 р. Дюмулен ввів нумерацію розділів, яку стали використовувати у наступних виданнях, і супроводив текст критичними апостилями, які пізніші видавці не друкували [9, с. 49–50].

В 1582 р. з'явилося офіційне видання «Декрету» Католицької Церкви під назвою «*Edictio Romana*» («Римське видання»), воно залишилося остаточним текстом Граціана для Церкви на основі булли промульгації «*Sum pro munere pastoralis*» папи Григорія XIII від 1580 р. Видання було відредаговано комісією під назвою «*Correctores Romani*», яка була заснована папою Пієм V у 1566 р. До Комісії належали кардинали Уго Буонкампані (пізніше папа Григорій XIII) і Феліче Перреті (пізніше папа Сікст V). Головні роль у комісії зіграли кардинали Франческо Альчіаті та Антоніо Караффа. Виправники (корректори) порівняли попередні друковані видання з рукописами Граціана з Ватикану. Кінцевою метою видання було збереження правової традиції канонічного права. Римське видання було оголошено єдиною автентичною версією [12, с. 181].

В 1687 р. вийшло посмертне видання підготовлене французькими гуманістами братами Піту – П'єром (1539-1596) і Франсуа (1543–1621): воно давало варіанти тексту згідно французьких рукописів і мало алфавітний покажчик. В 1747 р. провідний протестантський каноніст, професор Галле Юстус Хеннінг Бьомер (1674–1749), опублікував відмінне від «Римського» видання Граціана. Воно стало стандартом для вивчення церковного права в протестантських університетах Німеччини. Наступне видання 1836 р. здійснив засновник історичної школи церковного права, марбурзький професор Еміль Людвіг Ріхтер (1808–1864). Він прийняв оригінальне римське видання без пізніших друкарських помилок і надав вичерпні посилання на тексти та джерела [9, с. 51–52].

В 1879 р. в Лейпцигу вийшло останнє критичне видання «Декрету» Еміля Фрідберга (1837–1910) [1, 1–1244]. З усіх існуючих видання Фрідберга є єдиним, що відтворює текст «Декрету» XII ст. До того ж Фрідберг включив усі попередні дослідження Граціана до критичного апарату свого видання. Незважаючи на критику за невідповідність сучасним вимогам, видання Фрідберга і досі залишається провідним для дослідників «Корпусу канонічного права».

Структура і розділи «Декрету». Маємо відзначити, що «Декрет» Граціана поділяється на три основні частини, кожна з яких, у свою чергу, побудована по-різному.

Перша частина трактату (*Pars prima*) поділена на 101 розрізнення (*distinctiones*), які, після вступу до доктрини правових джерел (D. 1–20), насамперед розглядають висвячення та обрання священнослужителів. Декретисти (або каноністи), які наслідували Граціану (Руфін, Стефан з Турне), часто називають першу частину трактатом про церковні посади («*de officiis*»), що завжди є тісно пов'язаним з таїнством висвячення (хіротонією). Розрізнення з 81 по 101 містять додаткові тексти та доповнення до вже розглянутих тем, а сам Граціан описав їх як «епілог» до першої головної частини. Друга частина (*Pars secunda*), містить 36 вигаданих юридичних справ (*causae*), кожна справа (*causa*) для ілюстрації якоїсь теми. Після опису судової справи Граціан ставив низку запитань, які порушила ця справа. Потім він надав відповідні юридичні тексти після кожного запитання. У своєму дікта (коментарі) Граціан розв'язав суперечності в джерелах і давав відповідь на кожне запитання. Граціан не впорядковував свої «*causae*» відповідно до суворого систематичного плану, але нещільно з'єднані разом судові справи (*causae*) можна об'єднати навкруги ключових проблем.

Зміст другої частини декретист Руфін узагальнив як «*ecclesiastica negotia*» (церковно-правові питання). На початку Граціан розглядає юридичні проблеми священнослужителів (C. 1–6); наприкінці, проблеми мирян (C. 27–36). Частина, що стосується духовенства, починається з обговорення симонії (C. 1), потім ересі. Подальші судові справи (C. 2–6) стосуються питань церковного кримінального процесу. Цей розділ «Декрету» запропонував декретистам відправну точку для розробки церковного кримінального права та кримінально-процесуального права (*negotia Criminalia*). *Causae* 7–10 присвячені питанням церковного конституційного права та організації та включають такі теми: відмова єпископів від посади, права митрополитів та діоцезальна влада єпископів. У цьому контексті Граціан також займається питаннями єпархіального майна, включаючи виплати єпископам (*cathedraticum*). Останній предмет надав Граціану можливість обговорити інші основні питання права власності (C. 11–14), включаючи здатність священнослужителів свідчити (C. 12), право на десятину (C. 13) і церковну заборону на лихварство (C. 14). У зв'язку зі суперечками щодо права власності Граціан також розглядає «*privilegium fori*» (право священнослужителя на розгляд його юридичної справи в церковному суді) (C. 11). Справи 16–20 присвячені в основному правам ченців і ординарних (звичайних) каноніків, а також монастирським установам загалом. Викладання побудовано не систематично, Граціан під час обговорень вільно переходить до інших тем,

наприклад, доктрини про припис (С. 16 q. 3) чи то права церковного притулку (С. 17 q. 4), або проблематики власницьких церков (права патронажу) (С. 16 q. 7). Справи 21–26 стосуються загальних обов'язків клерикальної ієрархії та обговорюють різноманітні галузі права, всебічно розглядають клятву/присягу (С. 22), визначення справедливої війни, а разом з цим основи середньовічного закону націй (С. 23), відлучення (С. 24), привілеї (С. 24–25) і, нарешті, злочинність магії (С. 26). Розробляючи трактування привілеїв Граціан у формі довгого коментаря (дікта) виклав доктрину про папську владу (С. 25 q. 1 d.p.c. 16). Справи з 27 по 36 присвячені юридичним питанням, які стосуються мирян, і основним предметом тут є шлюбне право. Детальний аналіз перешкод для шлюбу, представлений Граціаном, став основою канонічного шлюбного права. В свій трактат про шлюбне право він вставив трактат про покаяння (*De penitentia*), розділений на сім відмінностей (*distinctions*).

Третій розділ має назву «*De consecratione*» (він був відсутній в першій редакції «Декрету»). Його цитування у сучасній науці набуло форми *De con. D. 1 c. 57*, щоб відрізнити його від розрізень (*distinctions*) у першій частині Декрету. Третя частина присвячена насамперед таїнствам і причастям і поділена на п'ять відмінностей. Вона починається з освячення церкви та інших освячень церковних об'єктів (*D. 1*) і продовжується до Євхаристії (*D. 2*), святкових днів і часу посту (*D. 3*), хрещення (*D. 4*), і підтвердження (*D. 5*). В цьому розділі немає коментарів Граціана, тому деякі дослідники вважають, що ця частина «Декрету» залишилась незавершеною.

Твір Граціана вирізняється з ранніх канонічних збірників великими коментарями (дікта), в другій редакції в деяких випадках вони перетворилися на невеликі трактати. Завдяки дікта робота набула характеристик підручника, забезпеченого безліччю джерел. За дікта Граціана чітко видно коло ідей. Він не запозичував механічно рішення з суперечливих джерел, а робив у своїх дікта чіткі висновки. Перехресні посилання в дікта на інші частини «Декрету» показують, що він від початку задумувався як єдиний твір. Помітна залежність Граціана від Біблії в його дікта засвідчує, що він мав повністю сформований християнський світогляд, був глибоко проникнутим у теологію.

Висновки. І структура, і зміст «Декрету» Граціана свідчать, що його творчість не тільки не була вінцем епохи «старокатолицького сакраментального права» (в якій канонічне право не орієнтувалося на стандарти світської юриспруденції), а навпаки, в його роботі орієнтація на теологію, притаманна його попередникам і яка все ще чітко характерна для Іво Шартрського, замінюється більш юриспруденційним підходом.

«Декрет» Граціана є не тільки первинною складовою «Корпусу канонічного права», а й основою європейської правової культури. Його зміст і методологія сформували ядро західної правової традиції. Спадщина «Декрету» в західній правовій традиції включає встановлення природного права як важливого елемента правових систем Західної Європи, створення структур публічного права, поширення принципів міжнародного права, подання процесуального права, що підкреслює правовий захист особи, визнання особи та автономії жінки в шлюбному праві. З точки зору своєї методології, «*Concordia discordantium canonum*» є викликом мистецтву герменевтики (поясненню, тлумаченню священних текстів).

Діалектична аргументація Граціана в його дікта (коментарях) дає можливість говорити про нову юридичну науку з XII ст. Через Граціана історія європейської юриспруденції зазнала вирішального впливу каноністів, а також юристів римського права, легістів або цивілістів. Обидві групи юристів створили середньовічне та ранньомодерне *ius commune*. Середньовіччя засвідчило, справжнє церковне (канонічне) право може існувати поряд із державним правом, тобто правовий порядок не зводиться лише до волі держави. Ця історична константа в юридичній історії Заходу, – співіснування двох законів, двох правових систем, – призвела зрештою до сучасного демократичного плюралізму.

Література

1. *Corpus Iuris Canonici* / hrsg. E.A. Friedberg, A.L. Richter. Leipzig: Tauchnitz, 1879. Bd. 1. CIV, 1472 col. (736 s.).
2. Kuttner S. *Research on Gratian: Acta and Agenda*. Kuttner S. *Studies in the History of Medieval Canon Law*. Aldershot: Ashgate, 1990. P. 3–26.
3. Winroth A. Recent work on the making of Gratian's Decretum. *Bulletin of Medieval Canon Law*. 2008. Vol. 26. P. 1–29.
4. Winroth A. *The Making of Gratian's Decretum*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000. XVI, 245 p.
5. Winroth A. Law Schools in the Twelfth Century. *Mélanges en l'honneur d'Anne Lefebvre-Teillard* / eds. B. d'Altreroche, F. Demoulin-Auzary, O. Descamps, F. Roumy. Paris: Editions Panthéon-Assas, 2009. P. 1057–1064.
6. Winroth A. The Legal Revolution of the Twelfth Century. *European Transformations: The Long Twelfth Century* / eds. T. Noble, J. van Engen. Notre Dame, 2012. P. 338–353.
7. Eichbauer M.H. Gratian's Decretum and the Changing Historiographical Landscape. *History Compass*. 2013. Vol. 11 (12). P. 1111–1125.
8. Noonan J.T. Gratian Slept Here: The Changing Identity of the Father of the Systematic Study of Canon Law. *Traditio*. 1979. Vol. 35. P. 145–172.
9. Landau P. Gratian and the Decretum Gratiani. *The History of Canon Law in the Classical Period, 1140–1234: From Gratian to the Decretals of Pope Gregory IX* / eds. W. Hartmann, K. Pennington. Washington: The Catholic University of America Press, 2008. P. 22–54.

10. Winroth A. Where Gratian Slept: The Life and Death of the Father of Canon Law. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung*. 2013. Bd. 99. S.105–128.

11. León E. de La biografía di Graziano. *La cultura giuridico-canonica medioevale: premesse per un dialogo ecumenico* / publ. E. de León, N. Álvarez de las Asturias. Milano: Giuffrè, 2003. P. 89–107.

12. Brundage J.A. Medieval canon law. London: Routledge, 2013. XII, 260 p.

Анотація

Санжаров В. А. Оформлення системи церковного права в Західній Європі у XII столітті. Декрет Граціана. – Стаття.

Стаття присвячена дослідженню переробки ранньосередньовічної канонічної традиції в структуровану систему церковного права і визначенню місця в процесі цього перетворення «Декрету» болонського магістра Граціана. Граціан викладав канонічне право в Болоньї на початку-в середині XII ст. і став відомим як «батько канонічного права». Праця Граціана «Згода розбіжних канонів» (чи «Декрет») зорганізувала попередню канонічну традицію і заклала нову основу канонічного права. Багато правових норм чинного католицького церковного права в основному ґрунтуються на текстах Граціанового «Декрету».

Аналізуються наявні дані, суперечлива історіографічна традиція та сучасний стан уявлень щодо особистості Граціана – імені, походження, міста народження, освіти, приналежності до чорного чи то білого духовенства, наукової кваліфікації, міста роботи та написання його творів, дати створення, безпосереднього походження окремих текстів, джерел запозичень і вивчення етапів композиції та закінчення тексту «Декрету», дати і місця смерті видатного каноніста. Автором констатовано, що з кінця 1990-х років вчені досягли величезного прогресу в нашому розумінні етапів створення «Декрету».

Автор звертає увагу на відносини канонічного права з римським правом і ранньосхоластичною теологією. Висловлено думку, що рецесія римського права сприяла розвитку канонічного права, надала йому строгість виразу, точність, концептуальні рамки. Підтримане і збагачене римським правом, канонічне право набуло своєї автономії, а теологія також утвердила свої цілі, свою область, свої методи.

Автор доходить висновку, що «Декрет» Граціана є не тільки первинною складовою «Корпусу канонічного права», а й основою європейської правової культури. Його зміст і методологія сформували ядро західної правової традиції. Спадщина «Декрету» в західній правовій традиції включає встановлення природного права як важливого елемента наших правових систем, створення структур публічного права, поширення принципів міжнародного права, подання процесуального права, що підкреслює правовий захист особи, визнання особи та автономії жінки в шлюбному праві. Граціан був першим упорядником, який вставив свою думку

(дікта) в правничий текст. Діалектична аргументація Граціана в його дікта дає можливість говорити про нову юридичну науку з XII ст.

Ключові слова: канонічне право, Корпус канонічного права, Граціан, Декрет, XII століття, відродження права.

Summary

Sanzharov V. A. Creation of the System of Ecclesiastical Law in Western Europe in the XII Century. Gratian's Decretum. – Article.

The article is devoted to the study of the transformation of the early medieval canonical tradition into a structured system of ecclesiastical law and to determine the place in the process of this transformation of the "Decree" of the Bologna Magister Gratian. Gratian taught canon law at Bologna in the early to mid-12th century and has become known as the 'Father of Canon Law'. Gratian's "Concordia discordantium canonum" (i.e., "Decretum") organized the canonical tradition and laid a new foundation for canon law. Many legal norms of the current Catholic Church law are mainly based on the texts of Gratian's "Decree".

The article analyzes the available data, contradictory historiographical tradition and current state of ideas about the personality of Gratian – name, origin, city of birth, education, belonging to the black or white clergy, scientific qualifications, city of work and writing his works, date of creation, direct origin texts, sources of borrowing and study of the stages of composition and completion of the text of the "Decree", the date and place of death of a prominent canonist. The author states that since the late 1990s, scholars have made tremendous advances in our understanding of the stages of writing the "Decretum".

The author draws attention to the relationship of canon law with Roman law and early scholastic theology. It is believed that the reception of Roman law contributed to the development of canon law, gave it rigor of wording, accuracy, conceptual framework. Supported and enriched by Roman law, canon law gained its autonomy, and theology also established its goals, its field, its methods.

The author concludes that Gratian's "Decree" is not only the primary component of the "Corpus of Canon Law", but also the basis of European legal culture. Its content and methodology formed the core of the Western legal tradition. The heritage of the Decree in the Western legal tradition includes the establishment of natural law as an important element of our legal systems, the creation of public law structures, the dissemination of international law, the presentation of procedural law emphasizing legal protection, recognition and personal autonomy of women in marriage law. Gratian was the first compiler to insert his opinion (dicta) into the legal text. Gratian's dialectical argumentation in his dictation makes it possible to speak of a new legal science from the twelfth century.

Key words: Canon Law, Corpus Iuris Canonici, Gratian, Decretum, Twelfth Century, Jurisprudential Renaissance.